

З когорти великих

Юрій Барабаш

“СВОГО ЯЗИКА НЕ ЗНАЄ...”, АБО ЧОМУ ГОГОЛЬ ПИСАВ РОСІЙСЬКОЮ?

На чергових Гоголівських читаннях, що то рік уже вдесяте пройшли в московському “Домі Гоголя”, перед початком першого пленарного засідання, тобто ще до мого виступу з доповіддю*, в кулуарах мене запала збентежена московська колежанка-гоголезнавець, щоб висловити свій подив, ба спантеличення (вгадувалося – обурення) означеною в програмі темою. Мовляв, наскільки науково коректним є сформульоване запитання? Хіба йдеться не про класика *російської* літератури? Скажете: етнічний чинник? – не дала мені вимовити ані слова роздратована пані. Скажете: “грунт”? Українське коріння? Предки? Нехай так. Але ж ми не замислюємося над тим, чому, скажімо, Пушкін писав російською, а не мовою якого-небудь з народів Ефіопії (приміром, амхарською), або, за новою версією, Еритреї (приміром, мовою тигринья)? Та от і Лермонтов, як відомо, не послуговувався шотландською (гельською), а Пастернак і Бродський – івритом...

Нарешті “прорвавшись” крізь загорожу гнівного монологу, я порадив співбесідниці почекати виголошення доповіді й уже тоді, якщо її сумніви не розвіються, продовжити розмову, причім бажано в діалогічній формі. Втім, не втримавшись, усе ж одразу напівжартома вдався до рекламного слогану: *відчуйте різницю*. Справді-бо, зросійщений “арап Петра Великого” навряд чи пам’ятав мову своєї втраченої в далекому дитинстві материзни, а вже щоб передати її правнукові – то це попросту нонсенс... Шотландське коріння Лермонтова, погодьтеся, має напівлегендарний

характер, а Пастернака та Бродського відділяло від їхньої прамови-івritу бозна-скільки генерацій...

Зовсім інакше в Гоголя. Козацька Україна, етнічне коріння, предки, побут, мова, пісні – все це було не мітом, не далекою історією, жило не тільки в родовій легенді та генетичній пам’яті, а було тут і тепер, поруч, на відстані однієї-двох родинних генерацій, дослівно – в повсякденні. Дід, Опанас Дем’янович, дарма що пробивався в російські дворяни, замолоду закінчив Києво-Могилянську академію, був полковим писарем, батько, Василь Опанасович, писав комедії живою народною українською мовою; остання побутувала, щоправда, в обмеженому статусі, в домі Гоголей-Яновських**. Добровичинець родини, “козак-вельможа” Дмитро Трощинський, також колишній полковий писар, потім сенатор і царський міністр, у себе вдома, в Кишинях, де часто бував Нікоша, любив слухати пісню про “чайку-небогу”, створену, як вважається, Іваном Мазепою (з котрим, до речі, був у віддаленому спорідненні), вмиваючися при цьому пекучими слізьми...

У такій етнокультурній та мовній простороні, в такому “місцерозвитку”***, або, за нині вживаною термінологією, в такій “мережі культурно-інтелектуальних комунікацій” минуло дитинство майбутнього письменника. Йй же право, це далеко не Ефіопія і поготів не земля Ханаанська...

Тимчасом Пантелеймон Куліш, перший біограф Гоголя, назвав “однією із щасливих

* Її покладено в основу пропонованої статті.

** Українською розмовляли сестра матері Гоголя, Катерина Іванівна Ходаревська, яка постійно жила в домі, найімовірніше – бабуся Тетяна Семенівна (в дівочтві Лизогубівна), звісно, “люди”, що оточували Нікошу, – няня Гапа, “дядько” Симон; україномовними були й деякі сусіди, з якими спілкувалися Гоголі-Яновські, наприклад, родина Миколи Васильовича Капніста, старшого брата знаного письменника, автора “Ябеди”.

*** Термін, уведений видатним географом, геополітиком і філософом Петром Савицьким (див. [24, с. 30–31]). Українець шляхетського роду з Чернігівщини, Савицький, замолоду сповідуючи ідеї націонал-лібералізму, опісля став одним із лідерів й ідеологів російського еміграційного євразійства.



випадковостей” той факт, що для автора “Вечорів на хуторі біля Диканьки” мовою творчості стала російська, а не українська. Куліш уважав, що в молодого Гоголя отриманий од батька “перший поштовх до зображення малоросійського життя” не був кріплений таким знанням української мови, яке забезпечувало б йому повну творчу свободу. “...Він не міг володіти малоросійською мовою з такою мірою досконалості, щоб не зупинятися на кожному кроці... через брак форм і барв” [13, с. 485].

До Куліша на ту ж тему, тільки значно гостріше, висловився Шевченко. Він був захопленим шанувальником Гоголя, без пересади благоговів перед автором “Ревізора” і “Мертвих душ”, менше з тим, саме йому належать наведені в заголовку статті слова, що Гоголь пише “не по-своєму, а по-московському”, бо “свого язика не знає” [30, с. 208]. Це сказано в передмові до нездійсненого видання “Кобзаря” 1847 року у відповідь “москалям”, котрі, заперечуючи, подібно як Белінський, українську мову, “здаються на Гоголя”. Шевченко був переконаний, що національна література не може існувати поза національною мовою, і в цьому я, дозволю собі завважити, цілком і повністю з ним згоден. А от з тим, буцімто Гоголь “свого язика не знає”, за всієї глибокої поваги до Шевченка, погодитися не можу, думаю, це твердження занадто категоричне й не відбиває всієї складності проблеми.

Українську мову Гоголь, звичайно ж, знав, у тому, якщо завгодно, переконують лексичні, синтаксичні, інтонаційні особливості його російськомовних творів і листів. Про те ж саме свідчать і деякі сучасники. М. Максимович, приміром, полемізуючи з Кулішем, на відміну від якого (і від Шевченка) знав Гоголя особисто, запевняв, що “він свою рідну малоруську говірку (рос.: “наречие”. – Ю. Б.) знав ґрунтовно й володів ним досконало” і що “якби Гоголь наважився писати рідною говіркою свої малоросійські повісті, тоді – що були би перед ними і “Приказки” Гребінки, і “Чорна рада” Куліша, і навіть повісті Основ’яненка...” [16, с. 529].

Виринає, однак, закономірне запитання: чому ж усе-таки не “наважився”? Максимович відповідає на нього ухилисто: “Тому лишень, що не хотів”, “пішов загальноприйнятим шляхом”... Але чому “не хотів”? Що то за такий “загальноприйнятий шлях”, і чому Гоголь пішов ним, а не своїм власним, етнічно природним, близьким?

Майбутній письменник формувався в добу і в умовах, коли в житті, побуті, звичаях і звичках, а головне – у свідомості й поведжен-

ні національної шляхти природне *українство* дедалі помітніше фатальним чином відступало перед підколоніальним *малоросійством*. Це давалося взнаки і в мовній сфері, тут дедалі агресивніше вкорінювалася двомовність, або, точніше, макаронізм. У “змосквленних”, за виразом Івана Франка, дворянських (а вчора ще козацько-старшинських) родинах, до яких належали Гоголі-Яновські, ще зберігалася – як мова хатнього повсякдення, як засіб спілкування з дворомим людом – українська мова, щоправда, частіше “малоросійський” суржик, який утратив природну чистоту, був перенасичений чужорідними, властиво російськими, домішками. Але в *позахатньому* спілкуванні, не кажучи вже про офіційні обставини, урочисті випадки, ділове (та зчасти й приватне) листування і т. ін., українській мові місця не було, силу неписаного, але панівного закону набирала практика, коли за необхідне, єдино пристойне вважалося вживання мови російської, дарма що незрідка вельми й вельми далекої від досконалості...

До речі, щодо останнього, то молодий Гоголь не становив виїмку в тодішньому “малоросійському” середовищі. М. Максимович визнає, що в Гоголя, коли той починав свою літературну діяльність, знання (втім, звернімо увагу, що Максимович навіть уникає слова “знання”, а каже всього лише про “знайомство”) – так от, знайомство молодого Гоголя з російською мовою аж ніяк не було досконалим, однак, тут-таки застерігається Максимович, він “років через п’ять став найбільшої ваги російським письменником і великим майстром російської мови...” [16, с. 529].

Не всі Гоголеві сучасники поділяли цю Максимовичеву думку. Відомо, що письменникові довелося вислухати від деяких російських критиків (Ніколая Полевого, О. Сенковського, Т. Булгаріна) чимало гострих закидів стосовно засміченості його російської мови “барбаризмами”, “провінціалізмами” і т. ін. Та й сам Гоголь, словами Андрея Белого, “почувався часом іноземцем” у мові, яка стала звичною, але не стала рідною [4, с. 230], надто на самому початку своєї літературної діяльності, та потім протягом усього життя намагався якнайглибше вивчити її і засвоїти.

Отже, як бачимо, мовна *двоїстість* була первісно закладена в генетиці Гоголя, в його долі та творчій біографії; він *достатньо* знав як українську, так і російську, однак говорити про “досконале” (у нормативному сенсі цього слова) його володіння *обома* мовами навряд чи є підстави.



Сила і магія мови гоголівських творів в іншому – в подиву гідній гнучкості, адаптивності механізму *інтра*мовного “переналагодження”, відбору стилістичних засобів з метою оптимального розв’язання того або того художнього завдання.

Гельсінгфорський професор Йосиф Мандельштам, автор праці про гоголівський стиль (1902), котра не втратила цінності до сьогодні, писав: “У Гоголя помітно, як послуговування то малоросійською, то російською мовою дає думці те або інше спрямування, і навпаки, в передчутті напрямку, в якому піде його думка наступної миті, Гоголь вдається до тієї чи іншої мови, залежно від того, в яку вкладається думка поетичніше, легше, яскравіше” [18, с. 215]. У “Вечорах на хуторі біля Диканьки”, в “Тарасі Бульбі” думка Гоголева, зауважує Мандельштам, рухається “колією рідної мови”, “мови душі”, він зчаста на велику силу підшукує російські слова, щоб віддати “склад думки малороса”. А скажімо, у “Вибраних місцях із листування з друзями” впадає в око розрив “поміж мовою поета-мистця та стилем містика-філософа” [18, с. 215].

Що спостереження та висновки Й. Мандельштама зберігають наукову цінність й актуальність, potwierджується тим, що з ними виразно кореспондують дослідження пізніших, ба й сучасних авторів, зокрема, до речі, й російських. Харківський філолог І. Оржицький у своїй цікавій, подекуди, без пересадки, піонерській (хоч і не позбавленій, дискусійних, як на мене, тверджень) доповіді “Українські тлумачення Гоголя: «Дозволено цензурою»” посилається на “сумлінно дібрані приклади “невиправданих” ситуативно лексичних та морфо-синтаксичних українізмів у творах Гоголя” у працях В. Чапленка, Д. Мірошника, К. Логінової, І. Сєребряної (особно звертаючи увагу на формулу останньої – “украинско-русский стиль его (Гоголя. – Ю. Б.) литературной системы”). До цього ряду І. Оржицький доточує і свої приклади “невитравної української суті російської мови Гоголя”, причім, зауважує дослідник, “українські слова й форми товклися в тій геніальній і нещасній голові, навіть коли створювала вона речі, взагалі зі слов’янським ареалом не пов’язані”. Приміром, у “Римі” – *дерев і дерева, ввечеру* (що ближче до *ввечері*, ніж до *вечером*), *оглянутый і оглянул, громотня, несколько раз на неделю* (по-російському тут

мав би бути місцевий відмінок – *на неделю*, а так – граматична калька з *на тиждень*) та ін.*

За всієї переконливості й засадничій важливості наведених фактів і міркувань, не залишмо поза увагою інший бік справи.

Гоголь був надто чутливий до мови, мав надто тонку художницьку інтуїцію, щоб повірити, як за нього це зробив Максимович, у “досконалість” своєї української. Олена Пчілка, коментуючи висловлювання Максимовича в передмові до свого перекладу українською “Записок сумасшедшего” (“Записки причинного”), слушно завважила, що Гоголь не міг не розуміти різниці поміж побутовим “балаканням” і “писанням”, тобто українською мовою *літературною*. А для останньої на той час, за виразом перекладачки, ще не були “вироблені рамці” [22, с. 3]. Тож Гоголь уповні здавав собі справу в тому, що як недосконалість його власної української, так і “невиробленість” тодішньої української літературної мови в цілому постали би бар’єром на його письменницькому шляху, перешкоджали б рішенню тих універсальних завдань, котрі він од самого початку ставив перед собою, що вони обмежили б сферу впливу його слова, яке тоді не почує і не поцінує вся Росія, поготів – усе людство. А на менше Гоголь не був згоден, він міряв своє літературне майбутнє саме такими, найвищими критеріями, вселюдським засягом.

При цьому для Гоголя аж ніяк не було секретом принизливе, упосліджене становище української мови, української культури в імперії. Ішов фронтальний наступ самодержавної влади на українську школу, українську книгу, українську мову. Заперечувався сам факт існування такої мови, і то – що є особно ганебним – не тільки на офіційному, владному рівні, не тільки провінційними хамами на зразок тургенєвського Пігасова з його “грає, грає, воропає”, але й тими людьми, котрі мали репутацію прогресистів і від кого, здавалось би, жодною мірою не можна було чекати подібного. Наприклад, П. Пестель передбачав у своїй “Русской Правде” в разі перемоги декабристів здійснити злиття всіх народів, які жили на теренах Росії, в один “*русский*” народ, зокрема повну й незаперечну русифікацію України. В. Белінський з притаманною йому несамовитістю доводив, що “малоросійська” мова збереглася лише в пам’ятках народної поезії, що “тепер уже немає малоросійської мови, а є обласна малоросійська

* Оржицький І. Українські тлумачення Гоголя: “Дозволено цензурою” / Доповідь, виголошена на засіданні Харківського історико-філологічного товариства (з дозволу автора, витяги з доповіді подаються за рукописом). – С. 7–8.

говірка, як є білоруська, сибірська та інші подібні до них обласні говірки”³. Як висновок – безапеляційно негативна відповідь “революційного демократа” на ним самим поставлене запитання: “чи треба й чи можна писати по-малоросійськи” і взагалі “чи може існувати малоросійська література”. “...Жаль бачити, – криводушно зітхає критик, – коли й маленьке обдаровання даремно витрачає свої сили, пишучи по-малоросійськи – для малоросійських селян” [5, с. 417, 418]. Цими “маленькими обдарованнями” були для Белінського автори альманаху “Ластівка”, що він його рецензував, – І. Котляревський, Т. Шевченко, Є. Гребінка, Г. Квітка-Основ’яненко, П. Куліш... Іншим разом, відгукуючись на публікацію Квітчиного оповідання “Салдацький патрет” у російському перекладі, Белінський з подиву гідною для інтелігентної людини нетактовністю заявляв: “Отак-от (тобто в перекладі. – Ю. Б.) краще: а то ми, москалі, трохи гордовиті, а ще більше того ліниві, щоб примушувати себе до розуміння красот малоросійської говірки...” [5, с. 274–276]. Слушно характеризує цей сплеск імперської пихи М. Назаренко (яка приємна несподіванка – на сторінках московського журналу “Новый мир”!): “Люта ненависть російського гегельянця (піднесеного, як ми знаємо, згодом советською критикою до рангу “революціонера-демократа”. – Ю. Б.) до української літератури та по-неуцькому погордливе презирство до української мови...” [19].

Знаючи український учений-правознавець та громадсько-політичний діяч С. Шелухін слушно відзначав, що у своєму “погордливому презирстві й ворожості до малоруської” мови Белінський аніскільки “не відставав од Греча, Кукольніка, Булгаріна, Сенковського та ін. ганьбителів великого письменника (йдеться про Гоголя. – Ю. Б.) за його українські елементи, поділяючи поширену думку, що українська мова «надається тільки на жарти»” [32, с. 73]. Гоголь, до речі, на початку своєї діяльності жодною мірою не уникав “жартів”, народних анекдотів і байок, “малоросійської” екзотики: це була головним чином данина тодішній петербурзькій моді на все “малоросійське”, але думав він про інші, вищі цілі, досягти яких без російської мови не вважав за можливе. “...Не такий ще тоді був час (знову пошлюся на Олену Пчілку. – Ю. Б.), щоб письменник, не побоючися здобути славу дивака, знехтував мову, широко вживану в літературі, й почав писати мовою,

близькою значно меншому шару суспільства” [22, с. 1–2].

Треба було бути Тарасом Шевченком, щоб не побоятися прославитися “диваком”, відмовившись проміняти рідну “говірку” на зваби “загальнозрозумілого” книжкового ринку: “теплій кожух, тільки шкода – / Не на мене шитий”, – відповів він своїм петербурзьким літературним спокусникам у вступі до поеми “Гайдамаки”...

Гоголь таким “диваком” не був, він обрав “широковживану” й “загальнозрозумілу”. Тобто, словами Є. Маланюка, перевернувся з Гоголя в Гоголя... (див. [17]).

Звичайно, не будемо зводити все до чисто прагматичних міркувань. Це була біографія, це була доля, Судьба. Давалися взнаки – в складній сукупності та в різних поєднаннях – такі вельми й вельми значущі чинники, як уже згадуване родинне “малоросійство” та його наслідок – двомовність, що відбивала духовну й національну двоїстість; давалися взнаки ранній розрив з україномовним середовищем, освіта, отримана в російській гімназії (а інших навчальних закладів в імперії не було), багаторічне перебування то в одній, то в другій столиці імперії, в російськомовному оточенні... З плином часу, з дедалі більшим і фатальнішим віддаленням (не лише географічним, а головню духовним) од материзни й наростанням проімперських настроїв усі ці чинники вилилися в усвідомлену апостазію Гоголя щодо рідної мови і навспак – у глорифікацію мови російської. Національне заламання світогляду відбулося – і не могло не відбитися – у мовній сфері: фатальна логіка була в тому, що саме у зв’язку з підготовкою другої редакції “Тараса Бульби”, де Бульба, з авторової волі, перед смертю виголошує пеан на честь “русского царя”, Гоголь у листі з Гастейна до М. Прокоповича (27/15 липня 1842 р.), котрий опікувався виданням його творів, звертає особну увагу (“Да вот что самое главное...”) на необхідність замінити слово “чую”, що його вигукує Тарас під час Остапової кари, на російське “слышу”. Характерною під цим оглядом є і пізніша багатозначна Гоголева репліка на адресу Шевченка у відомій розмові 1851 року з О. Бодяньським і Г. Данилевським: “Та й мова...”. Репліка, туттаки розгорнута – в дусі пізнього Гоголя – в повчання, в категоричний імператив стосовно російської мови як “владичної”, універсальної, причім не тільки в межах Російської імперії, а в загальнослов’янському масштабі:

³ Нині цю лінію продовжує у своїх писаннях і висловлюваннях бозна-ким проголошений “мудргелем з мудрагелів” одеський виходько Анатолій Вассерман – див.: <http://www.vz.ru/news/2009/3/16/265622.html>. Утім, якби ж він один...



“Нам... *треба* писати по-російськи... прагнути до підтримки й зміцнення *однієї* (курсив мій. – Ю. Б.) владичної мови для всіх, рідних нам, племен” (цит. за [10, с. 479]).

Тут доречним буде згадати, що, властиво, до російської мови – за різних обставин і причин – звертався не тільки Гоголь, а й деякі *чітко виражені українські* письменники – Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, Т. Шевченко, П. Куліш, О. Стороженко, вчені та публіцисти М. Максимович, О. Бодянский, М. Драгоманов, М. Грушевський та ін. Проте в них, на відміну від Гоголя, російськомовні твори складають лише частину літературного спадку, щоправда, часом доста значну за обсягом; так, Шевченко, за його визнанням, на засланні написав близько двадцяти російських повістей (із них нам відомі дев'ять). Утім, справа навіть не в обсязі. Російськомовні повісті Шевченка, його Щоденник, подібно як, скажімо, й російськомовні твори Квіткині або Кулішеві, становлять, поза сумнівом чималий інтерес зокрема задля повнішого уявлення про авторову творчу біографію (і назагал біографію). Однак з правила не ці твори визначають *головне* в спадщині письменника, її сутність, місце в літературному процесі; вони є все ж таки лише зигзагом у його особистій та творчій долі, островом в україномовному морі. Ось чому твердження, яке часом доводиться зустрічати в літературі, що, мовляв, *багато хто* з українських письменників, поміж ними і Шевченко, були двомовними (див. [26, с. 66]), – таке твердження не має під собою підстав, воно попросту некоректне.

Осібний випадок – Марко Вовчок (Марія Олександрівна Вілінська). Росіянка за походженням, вона, глибоко засвоївши й полюбивши українську мову, історію, фольклор, вивчивши життя і побут закріпаченого селянства, посіла видатне місце в історії української літератури своїми українськими народними оповіданнями, які високо поцінували свого часу Т. Шевченко, П. Куліш, а також І. Тургенев, котрий переклав їх російською мовою. Ця частина спадку Марка Вовчка, за обсягом незіставно мала порівняно з написаними нею по-російськи романами та повістями, так само незіставно значущіша за своїм змістом та художньою вартістю.

У Гоголя все було не так. Він одразу почав писати “владичною” (як сам пізніше її означив) мовою, і все, що створив, створив російською, хіба за виїмком “жартів” гімназійного часу та ще короткої записки, адресованої Богданові Залеському. Хоч і який очевидний у

мові гоголівських творів український компонент, хоч і якими важливими є його естетична та сенсотвірна функції в загальному мовному контексті, функції, зізнаймося, не вповні ще нами “розчакловані”, – це, поза сумнівом, мова *російська*. Але – яка російська! Своєрідна, неповторна, зчаста “неправильна” – *гоголівська* російська, гоголівський *ідіолект* (П. Михед) російської мови. Його осібність, його родова ознака – мовна *дихотомія* як феномен співіснування і взаємодії двох стихій. Відпочаткова мовна *двоїстість* трансформувалася в специфічний *контрапункт*, що виник як наслідок збагачення українським компонентом російського мовного субстрату. Саме цей дихотомічний контрапункт величезною мірою визначив осібне, без пересади – унікальне місце Гоголя в російській літературі, ба більше – його роль у розвитку російської літературної мови.

Ця роль, як видається, ще по-справжньому не осягнена наукою, по-справжньому не визнана. Російське мовознавство в особі навіть таких видатних учених, як Є. Будде і В. Виноградов, досліджуючи зв'язок Гоголевої мови із сучасною йому загальноросійською мовою, зосібна з пушкінським етапом її історії, все ж не зуміло розкрити суті й особливостей гоголівської мови як явища, котре знаменує собою *нову мовну якість*, явища, яке стоїть осібно в загальному процесі розвитку російської літературної мови й саме тому має на нього інспіруючий, збагачувальний вплив. Ба більше, хоч і як це дивно, вказані суть й особливості іноді взагалі заперечуються. В. Виноградов свого часу висловився щодо цього більш ніж однозначно: “...Гоголь не створив і не міг створити нової мови” [7, с. 5]. Якщо виходити з вузько (тільки дуже й дуже вузько!) потрактованих лінгвістичних критеріїв, маючи на увазі лишень номенклатуру граматичних, морфологічних та інших норм, то почасти в словах академіка можна виявити певний сенс. Але чи личить така вузькість науці? В аспекті *літературно-художньому*, без урахування якого, погодьмося, гоголезнавству як науці ніяк не обійтися, – в такому аспекті мова Гоголя це мова саме нова, унікальна, “своя”, словами Андрея Белого. “...Із строкатого місива Гоголь виварює *свою мову*”, котрій якраз і судилося “стати на три чверті російським літературним мовленням; і – навіть змінити ту саму мову, в якій Гоголь (згадаймо вже наведений вище вираз Андрея Белого. – Ю. Б.) почував часом іноземцем себе” [4, с. 230]. У притаманній авторові цієї характеристики манері тут означено *парадокс мови Гоголя*.



Як усякий парадокс він викликає, наразі в гоголезнавстві, різнотлумачення та полеміку. Для одних (у тому числі, вочевидь, для моєї затурбованої колежанки) Гоголь “*русский писатель*”, бо (?) “чисто *русский человек*” – і доста. Для других – типовий, стовідсотковий українець і, отже (?), *український* письменник. І знову – годі.

Що ж маємо?

У першому випадку – приклад повного ігнорування етнічного чинника (мовного, ментального, психогенетичного), небажання або невміння проаналізувати оте “строкате місиво”, яке насправді становить собою дихотомічну ієрархічну мовну систему, де домінантна російська основа перебуває в складній взаємодії з українськими мовними та ментальними конотаціями, що відбивають психоетнічні, незрідка приховані в несвідомості, особливості письменницького бачення і світовідчуття, його генетичної мовної пам’яті.

Наведу під цим оглядом два приклади.

Початок “Мертвих душ”, сцена в’їзду ресорної брички Чичикова у ворота гостиниці губернського міста. Біля дверей шинку навпроти гостиниці стоять “два русские мужика”, які глибокодумно обмірковують питання про “вон какое колесо!” чичиковської брички: мовляв, “доедет то колесо, если б случилось”, до Москви чи до Казані... Звернімо увагу: оповідачеві одразу, хоч і мимобіжно, впадає в око, що то були саме *російські* мужики. Хіба не очевидно, що цю деталь міг не свідомо відзначити тільки *інонаціональний* погляд, бо які ж інші мужики повинні були стояти “у дверей кабака” в російському місті,

як не російські? Це погляд людини, котра або несподівано опинилася в чужинецькому, наразі *російському*, місті, погляд, який фіксує незвичні для нього ознаки довкілля, або, навпаки, погляд людини, вкрай здивованої тим, що в добре знайомому йому *неросійському* (українському?) місті казна-звідки взялися сторонні, типово російські, мужики...

Ще приклад, цього разу з галузі генетичної мовної пам’яті. Ноздрьов, останніми словами лаючи Чичикова, який категорично відмовляється “метнуть банчик”, називає його “печником гадким”. З якого такого дива – “печник”? Який стосунок може мати Чичиков до цієї шанованої робочої професії, і чому це слово раптом обертається лайкою? Український історик П. Феденко згадує, що ці питання виникли в одній із його розмов на еміграції з Д. Чижевським про Гоголя; мова зайшла, зокрема, про “печника” в “Мертвих душах”, і обидва співрозмовники погодилися, що тут ідеться про українське слово “пичкур” [27, с. 525]*. Слово це має кілька значень (дрібна рибчина “бичок”, майстер по печах, грубник, опалювач), але найчастіше, в побуті, воно вживається в негативному сенсі – ледар, лобур, нероба, лежень, той, що любить грітисся на печі... Саме в останньому значенні пам’ятне з дитинства слово “пичкур” сплило в Гоголя з глибини несвідомості, й він механічно переклав його російською як “печник”**.

Щодо другого випадку – спроби “перепрописки” Гоголя з російської літератури до української, – то тут маємо приклад нерозуміння або відвертого заперечення того, що

* Щодо конкретного епізоду з “печником”, то свого часу Г. Косинка точно переклав це слово як “пичкур”, виправивши помилку Гоголя. Однак якщо глянути ширше, то йдеться, властиво, взагалі про переклад творів Гоголя українською як гоголетамовознавчу проблему. Відомо, що навіть найдосконаліший переклад завжди так чи інакше веде до втрат, але в гоголівському випадку процес обтяжується звадвоє – втрачає унікальності російсько-української мовної дихотомії (“строкатого місива”), стандартизацією неповторно “*гоголівського*” ідіолекту, суттю – хоч і як це дивно на перший погляд – “розчиненням” української мовної складової. Гоголь постає як пересічний іноземний белетрист, перекладений на нормативно-“правильну” українську (“печник – пичкур”). Тобто перестає бути *Гоголем*... Практична ж користь од цієї операції сумнівна. Якщо в минулі часи переклад принаймні давав змогу ознайомлення з творчістю Гоголя тих, тоді доста широких, читацьких кіл, котрі не були готові до сприйняття його в оригіналі (чим керувалися, приміром, І. Франко, перекладач “Мертвих душ”, або та ж Олена Пчілка, пізніше М. Рильський, М. Зеров, Г. Косинка, Остап Вишня, І. Сенченко), то в сьогоденній Україні ця мотивація, погодьмося, не є актуальною.

** Останній епізод виводить нас на ще одне широке питання – про українські (автобіографічні) ремінісценції в “Мертвих душах”, твори, який вважається чи не найбільш “російським” у Гоголя. Сам письменник в “Авторській сповіді” пише, що сюжет “Мертвих душ” був підказаний йому Пушкінім, який нібито сам збирався був написати на цей сюжет “что-то вроде поемы”, але “подарував” його Гоголеві. Це твердження письменника давно набуло в гоголезнавстві статус канону, хоч у ньому, як у цілому в Гоголевому “пушкінському тексті”, вочевидь оприявнюється схильність письменника до творення легенди про свої з Пушкінім *осібні*, знакові стосунки, ледь прихований натяк на літературне наступництво (див. [3]). Тимчасом існують інші версії на тему “Мертвих душ”. Свого часу В. Гіляровський висловив припущення, що задум розповіді про авантюри Чичикова міг виникнути в Гоголя під впливом відомої на Миргородщині історії про поміщика Харлампія Петровича Півінського, який жив у Федунках, що за 17 кілометрів від Василівки, і був у добросусідських стосунках із Василем Опанасовичем. Півінський тримав винокурню, а як пройшла чутка, що на це мають право лише ті, хто володіє не менше ніж п’ятдесятьма душами, то він і придумав записувати своїх померлих кріпаків як живих, а до того “за горілку” приєднував до своїх ще й сусідських небіжчиків (див. [8, с. 85–86]). Український філолог і краєзнавець Людмила Розсоха, наводячи цю версію, зі свого боку доповнює її новими прикладами “миргородських” асоціацій у “Мертвих душах”, зокрема тих, що стосуються ономастики. Так, із прізвищем Півінських і відокремленим од нього відгалуженням Півнів дослідниця пов’язує образ Петуха; нагадує вона також про полтавський козацький рід Коробочок, наводить паралелі між грузинською родиною Херхеулідзевих, нащадків князівського роду Херхеулідзе, який жив на Полтавщині, й “грузинским князем Чипхайхилидзеви” із “Мертвих душ”, між предводителем дворянства Хорольського повіту Платоном Родзянком і сусідом Петуха Платоном Михайловичем Платоновим, миргородським поміщиком П. Ляковським-Тендетниковим й Андрієм Івановичем Тендетниковим (див. [23, с. 264–270]).



правдиво національна література попросту не існує без національної мови, що мова не є сумою мертвих знаків, інертних щодо інформації, яку передає, а є вираженням людського духу в усій його глибині та різноманітності, в тому числі духу національного. Інакше сказавши, словами В. Гумбольдта, "...різні мови за своєю суттю, за своїм впливом на пізнання і на почуття є в дійсності різними світобаченнями" [9, с. 370]. Про те саме пізніше писав О. Потебня: "Якби мови були тільки засобами означення думки вже готової, такої, що утворилася поза ними... то їхні відмінності по відношенню до думки можна було би порівняти з відмінностями начерків і шрифтів однієї і тієї ж самої абетки", тобто "було би байдуже для думки, якою мовою її виразити" [21, с. 258]. Ось чому *абсолютизація* чисто етнічного – у відриві від мовного – критерій для визначення приналежності письменника до тієї або тієї національної літератури (у випадку Гоголя – до української), під науковим оглядом, м'яко сказавши, недостатній і безпідставний. Психологічний момент, щира й шляхетна національна зацікавленість у тому, щоб не "втратити" народженого на материнському ґрунті генія, будь-що зберегти його для рідної літератури, гідні поваги, але вони не можуть розглядатися як наукові аргументи. Не кажучи вже про мотивації відверто кон'юнктурні, інспіровані суто "самопіарними" намірами, бажанням продемонструвати свою ексклюзивну національну затурбованість...

Останніми роками в українському гоголезнавстві означилося ціле "віяло" різних версій, спрямованих на "українізацію" творчості Гоголя. Деякі ґрунтуються виїмково на "голому" факті етнічного походження, а то навіть на суто територіальному чинникові, місці народження або мешкання письменника; за такого підходу українськими письменниками можуть бути оголошені не тільки Гоголь, але й В. Короленко, Анна Ахматова (Горенко) та М. Волошин (Кириєнко), потім М. Булгаков, І. Бабель, Ільф і Петров, а там черга дійде й до М. Жванецького; на цю тему я вже мав нагоду висловити свою думку [2].

Є версії екстравагантні. Одна, до прикладу, політично-"патріотичного" штибу: Гоголь як представник української "п'ятої колонії" в російській літературі, такий собі Штірліц, який виконує осібну "місію", через російську мову показуючи "всьому світові властиву Московію – країну мертвих душ, де нічого світлого, де чути лише "матерщину"..." [25, с. 132]. Інша версія з того ж екстравагантного ряду,

сказати б, "анатомопатологічна", вона-бо розчленовує Гоголя на дві половини – українську та російську (див. [31, 6]).

Зазначу заради справедливості, що не всі тлумачення і версії такі примітивні. Пропонуються варіанти компромісного характеру, як приміром, "*і український, і російський письменник*", або (у формі риторичного запитання) "чи тільки український?", або, нарешті, формула "український письменник, який писав російською мовою"; її, крім Гоголя, застосовують також до В. Капніста, В. Нарєжного, О. Сомова, А. Погорельського та інших представників т. зв. української школи в російській літературі ХІХ ст. (див. [20]). Згадана формула вельми активно розширює сферу свого охоплення і своїх претензій, перетворюючись уже в цілий науковий проект "Історії української російськомовної літератури" (іноді: "російськомовної літератури України", хоч це два абсолютно різних ракурси в підході до проблеми, що можна витлумачити як свідчення відпочаткової нез'ясованості задуму, його методологічної хисткості) (див. [15, с. 60]).

Прихильники цієї та інших подібних концепцій вважають "хибним" і застарілим традиційне уявлення про те, що мова є "вирішальним чинником приналежності твору до тієї чи тієї національної літератури" [1, с. 357–358], оскільки національні особливості, риси національного характеру, склад мислення народу можуть бути виражені мовою іншого народу. Що ж, справді, іншомовний письменник може – певною мірою – виразити "національно забарвлений погляд на світ" іншого, а поготів – етнічно *свого* народу, може "належати" до його духовної культури; тут немає приводу для суперечки. Творчість Гоголя – найяскравіший тому доказ.

Слід, однак, при цьому чітко здавати собі справу, на якому рівні розглядається проблема – на рівні *культури* чи на рівні *літератури*, *красного письменства* (рос. – *словесности*), категорій близьких, таких, що корелюють одна з одною, іноді сливе збігаються, та все ж не є тотожними. Коли йдеться про факт культури, національний характер може бути виражений – засобами іншої мови – через різного роду проявлення національно-духовної сутності (склад мислення, погляд на світ, ціннісні критерії і т. ін.). Натомість у *літературі* ті ж самі поняття втілюються *тільки й виїмково* в національному Слові. Тому творчість Гоголя (та інших російськомовних письменників – етнічних українців)



можна схарактеризувати як *російськомовне відгалуження української культури*, але при цьому як факт *російської літератури**.

Спроби заплушити очі на цю реальну неоднозначність художньо-історичного процесу, замінивши її якоюсь “концепцією “невербального” і “континуального” мислення”, а Слово – так званою “«авербальною» мовою” [1, с. 357], є, в суті справи, відмова від літератури як мистецтва *Слова*. І наступний крок – відмова від понять “національна література”, “українська література”, “російська література” на користь поняття “російськомовна (мається на увазі “українська російськомовна”. – Ю. Б.) література” [1, с. 359]. Якщо хтось збирається “спростувати відомий вирок щодо “неповноти” та “ущербності” української літератури” [1, с. 359] в *такий* спосіб, а саме, “поповнивши” її російськомовним компонентом і тим створивши двоголового мовно-літературного покруча, то, їй же право, це сприймається не інакше, як невдалий парадокс. Воістину свого первісного і, треба сказати, доволі-таки зловісного сенсу набуває наголовок цитованої праці – “Час розкидати каміння...”.

Чим розглянуті щойно формули та концепції приваблюють їхніх авторів? Тим, що вони дають ілюзію простих відповідей на складні питання. Адже куди простіше записати Гоголя до числа “українських письменників, які пишуть російською мовою”, ввести його до складу міфічної “української російськомовної літератури”, ніж глибоко проаналізувати складну суть і природу внутрішньої мовної *дихотомії* як лінгвістичного аналога *антиномій* національної свідомості письменника, його душевної та духовної двоїстості.

Так само як непорівнянно легше оголосити Гоголя-письменника “чисто русским человеком”, ніж спробувати збагнути суперечливе співіснування в його творчості ознак української національної ментальності з російсько-імперською пихою та месіанськими амбіціями. І вже зовсім просто обмежити коло своїх “наукових” інтересов і студій малопродуктивною грою в “перетягування линви” навколо штучної дилеми “наш – ненаш”, що й роблять найбільш радикальні представники як російського так званого православного гоголезнавства, так і української гоголезнавчої псевдопатріотики. І що прикро: все це – замість конструктивного пошуку свіжих ідей і нових підходів до розв’язання складних і справді актуальних проблем гоголезнавства, в тому числі етнокультурних й етнолінгвістичних**.

Гоголь, котрий не написав, як ми пам’ятуємо, жодного художнього рядка українською, поза сумнівом, належав до *російської літератури*. Їй-право, в цьому твердженні немає претензії на відкриття, я лише повторюю загальновідоме, загальновизнане. Ще при самому літературному дебюті Гоголя, року 1832-го, один із перших його рецензентів А. Царинний (А. Стороженко) без найменшого вагання означив мовну межу між Котляревським й автором “Вечорів”: “...Пародия Энеиды, перелицеванной почтенным г. Котляревским, как торжество Малороссийского слова, написана природным Малороссийским наречием; а гг. Загоскин, Погодин, Сомов и сам Рудый-Панько пишут по-Русски; следовательно, сии Писатели никак не подлежат одной категории...” [29, с. 46]. Через кілька

* Написані французькою (і перекладені редакцією журналу “Телескоп”) “Філософічні листи” Чаадаєва, франкомовна (і то чимала!) частина листування Пушкіна, французькі поезії Тютчева навряд чи віднесемо до російського красного письменства, як, наприклад, і новолатинську поезію київської школи XVII–XVIII сс. – до української. Це іншомовні факти національних культур. У цілому підкреслити різноманітність варіантів й унікальність конкретних ситуацій у рамках двочленної структури “іншомовність – національність” така, що жодна загальна схема не може їх охопити. Шотландець В. Скотт, ірландець Б. Шов – класики англійської літератури, англійським письменником Джозефом Конрадом став поляк Юзеф Теодор Конрад Коженювський, класиками угорської та румунської літератур – етнічні слов’яни Олександр Пётрович (Шандор Петьюфи) та Михаїл Емінович (Михай Емінеску). Марія Олександрівна Вілінська, етнічна росіянка, – класик української літератури Марко Вовчок, а український поет Юрій Клен – це Освальд Бургардт, який народився й виріс у чисто німецькій родині в селі Сербинівка на Поділлі; російський письменник Владімір Набоков англomовною частиною свого спадку входить до американської літератури... Коротко сказавши, в цьому питанні коректним є лише індивідуальний, історично конкретний підхід, хоч треба визнати, що й він не гарантує повної, “остаточної” єдності поглядів, проблема розташована у варіативному полі. При цьому, однак, завжди залишається незмінна константа, пріоритетний критерій – мова творчості, *національна мова*.

** У своїй назагал змістовній статті “Ніжинське коло та “фантастична реальність”. Огляд ювілейної української «гоголіани»” (Новое литературное обозрение. – 2010. – № 101) І. Булкина закидає сучасному українському гоголезнавству “надмірну ангажованість”, зосередженість “на проблемах не так історично-літературних, як національних”. Під оглядом щойно висловлених міркувань можна було би визнати, що закид авторки не зовсім позбавлений підстав, проте за умови двох засадничих застережень: (а) цей закид слушний не щодо “сучасного українського гоголезнавства” в цілому, а *деяких* надміру радикальних його представників, і (б) те ж саме *рівною* мірою стосується тієї частини сучасного російського гоголезнавства, котра позиціонує себе як гоголезнавство “православне”, справічно “великоруське”, притому з виразною імперською зақваскою. З останнім пов’язаний іще один момент, що його не бере до уваги І. Булкина. Сучасне українське гоголезнавство змушене формувати свою позицію в процесі нелегкого подолання як задавнених імперських стереотипів *до-* та *після*жовтневих часів, так і впертого, зчаста агресивного спротиву з боку згаданих повище сьгоднішніх пропагаторів цих стереотипів, що, звісно, не виправдовує і не робить науково переконалишими “зустрічі” крайнощі, та все ж принаймні пояснює їхнє походження.





десятиліть чітку позицію щодо цього питання виявляє Іван Франко: не догадуючись про існування “російськомовної української” (її тоді ще було “відкрито”), наш класик підкреслено називає Гоголя “геніальним українцем” і разом з тим незмінно розглядає його спадщину в контексті російської літератури (див. [28, с. 207]).

Цей лінгвіолітературний “біном” – явище суперечливе, проте усунення цієї суперечливості заради спрощення проблеми суттю означає анігіляцію самого “бінома”. “Віддаючи”, згнітивши серце, Гоголя російській літературі, ми ні на хвилину не забуваємо, що в тій літературі він залишався “геніальним українцем”. У гоголівській російській мові (ідіолекті) засадничо важлива роль належить *українській* складовій; вона, як і притаманні письменникові риси національного характеру, світобачення, історичної пам’яті й літературної етнотрадиції, визначає *осібне* місце Гоголя в російській літературі, якщо завгодно – його самотність у ній. З другого боку, хоч українське красне письменство й утратило – з причин історичних і суб’єктивних – в особі Гоголя потенційного *свого* класика, Гоголь, менше з тим, справив і справляє на це письменство вплив, інспіруюче значення якого неможливо перебільшити; фактично, нехай і опосередковано, він став однією з ключових постатей в *історії* української літератури, духовної культури в цілому. Гоголь, з його стриманим, але очевидним неприйняттям української мови Шевченка (“Та й мова...”), і Шевченко, котрий закинув улюбленому письменникові незнання “свого язика”, – це своєрідні “інь” і “ян” української культури, літературно-історичні й духовні “архетипи”, які втілюють і знаменують діалектику її двоєдиної цілісності. В цьому – *феномен* Гоголя, в цьому його драма ґрунту й долі, національної та психологічної роздвоєності.

Напевно, останні мої слова викличуть повну незгоду з боку Ірини Колесник, авторки монографії “Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій”, виданої під грифом Інституту історії України НАН України. Справа в тому, що у вступі до книжки проголошено два вочевидь підставових для авторки висновки, які претендують на ледве чи не глобальний переворот у гоголезнавстві. Перший із цих висновків – настання “зміни парадигм”, суть якої І. Колесник формулює так: “Від парадигми “розколотості”, яка домінувала протягом двох століть, відбувається відхід/перехід до парадигми “ціліс-

ності” душі, особистості, художнього світу М. Гоголя”. А оскільки форпостом і підпорою “парадигми «розколотості»” було і є, вважає І. Колесник, літературознавство, то – висновок другий – “літературознавці втрачають “монополію” на письменника”. Тепер гоголезнавство “поступово виходить за межі класичного літературознавства” в “посткласичний” простір, “у сферу культурології, антропології мислі, історії мистецтвознавства, соціології, нарративної психології, державної політики (? – Ю. Б.)” [12, с. 26].

Що тут сказати? Ніхто не буде заперечувати проти комплексного, міждисциплінарного підходу до явищ літератури, проти розумного й науково коректного доповнення літературознавчого інструментарію елементами сучасних методик і практик з інших гуманітарних дисциплін, аж до пропонованих І. Колесник “мережєвих технологій” (тільки, заради Бога, без “державної політики!”). Але чому мусимо вбачати в цьому процесі не плідне розширення наукового поля і збагачення дослідницького арсеналу гоголезнавчого літературознавства, а свідчення його вичерпаності, віджилості, поразки? Гоголезнавство без літературознавства, Гоголь без його творів, текстів, без його *Слова* – даруйте, це або невдалий жарт, або попросту нонсенс. І – повертаючись до антиномії роздвоєності/цілісності – хто довів, що відмова від “класичного літературознавства” й перехід у “посткласичний простір”, де панівним має бути *позалітературна* методологія, веде до заміни “парадигми «розколотості»” на “парадигму цілісності”? Узяти хоч би розвідку самої І. Колесник, історика за фахом, якій (розвідці) аж ніяк не закинеш літературознавчий “ухил”, надмір уваги до Гоголевих текстів, його мови, його слова, тобто до *Гоголя-письменника*, котрий найглибше й найповніше відкривається нам – що там не кажіть – як людина, особистість саме у своєму письменстві. Здавалось би, де, як не тут, у процесі розгортання задуму авторки, мав би потвердитися задекларований нею (заздалегідь, у вступі) висновок про “парадигму цілісності” Гоголя. Але так не є. Всупереч проголошеним наперед деклараціям, постать Гоголя, обплетена “мережею культурно-інтелектуальних комунікацій”, “вертикальних і горизонтальних ліній” тощо, постає у книжці далеко не цілісною, радше розірваною (“розіп’ятою”, роздвоєною, “розколотою”). Дитячі василівсько-кибинецькі спогади, мрії про Київ, романтичне захоплення українською історією



– і типowo “малоросійські”, ба й войовничі російсько-імперські лояльності. Уславлення козацької невгнутості – і власне угинання перед “полномощным монархом” та його ближніми. Щире прагнення до високого служіння своїм словом людству, до релігійно-духовних ідеалів – і салонно-гуртково-“журфіксова” шатанина, літературний і побутовий дендизм... Яка вже тут “цілісність”! Та й де б їй узятися в цьому хаотичному калейдоскопі цитат, послань, спогадів, фактів, до речі, у переважній (якщо не абсолютній) більшості своїй давно відомих з інших гоголезнавчих та мемуарних джерел... [14]. То хіба лишень в апокрифах і легендах російського “православного” гоголезнавства знайдеш “цілісного” Гоголя – “чисто русского человека”. Під цим оглядом не видається дивним, що І. Колесник у згаданому вступі до монографії *першою* ознакою сучасного *нового* (як на її погляд) гоголезнавства називає вихід його “у простір посткласичного православного дискурсу” [12, с. 26].

Без осягнення сутності й природи феномена Гоголя годі й сподіватися адекватно зрозуміти письменника. Ба більше: у “феномені Гоголя” закладено імпульси для правдиво наукового (тобто базованого на принципі історизму, без домішок політичної кон’юнктури та псевдопатріотичної риторики будь-якого стибу) аналізу – в тому числі в ментально-мовному ракурсі – складних процесів кількочотлітнього російсько-українського культурного та літературного діалогу-взаємодії-взаимовпливу, а часом, ніде правди діти, й протистояння. Щодо останнього важливо тільки не забувати, що, за слухним зауваженням Івана Дзюби, ворогують між собою не культури, “ворогують культуртрегери” [11, с. 36]...

“...Але це, ймовірно, вже має бути предметом окремої розмови, чи не так?” – задумливо і якось відсторонено завважила, вислухавши доповідь, згадувана допіру колежанка; її мисль вочевидь була цілком замкнена на питанні, яке щойно видалося їй некоректним: чому Гоголь писав російською?.. А раптом воно й справді варте уваги?

Література

1. Банковська Н. Час розкидати каміння... / Н. Банковська // IV Міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999. Літературознавство. – Кн. II. – К., 2000.
2. Барабаш Ю. Диалектика национального и общечеловеческого как гоголевская проблема / Ю. Барабаш // Шестые Гоголевские чтения. Н. В. Гоголь и современная литература. – Москва, 2007.

3. Барабаш Ю. “Пушкін” як текст у гоголівському контексті / Ю. Барабаш // Слово і Час. – 2006. – № 5.

4. Белый Андрей. Мастерство Гоголя / Андрей Белый. – Москва, 1996.

5. Белинский В. Собр. соч.: В 9 т. / В. Г. Белинский. – Т. 4. – Москва, 1979.

6. “Відсутність світла”, або Микола Гоголь як російський письменник // Гоголь М. Програмні твори. Хрестоматія II. – К., 2000.

7. Виноградов В. Язык Гоголя и его значение в истории развития русского языка / В. Виноградов // Материалы и исследования по истории русского литературного языка. – Т. III. – Москва, 1953.

8. Гиляровский В. В Гоголевщине [Из последней поездки] / В. Гиляровский // Русская мысль. – 1902. – Кн. 1.

9. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / В. Гумбольдт. – М., 1985.

10. Данилевский Г. Знакомство с Гоголем (Из литературных воспоминаний) / Г. Данилевский // Исторический вестник. – 1886. – № 12.

11. Дзюба И. Сквозь завихрения времени. В 3-х т. / И. Дзюба. – Т. 3. – К., 2007.

12. Колесник І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. – К., 2009.

13. Кулиш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской. Эпиграмм к “Черной раде” // Кулиш П. О. Вибрані твори / П. Кулиш. – К., 1969.

14. Лисий І. Книжка-колаж, або Мікроісторія з макроцитатами [Електронний ресурс] / І. Лисий // Р. д. – <http://litakcent.com/2010/10/11/knyzhka-kolazh-abo-mikroistorija-z-makrocytatamy.html>

15. Мазепа Н. Білінгвізм. Епізод чи тенденція? (Сучасна українська російськомовна поезія) Н. Мазепа // Слово і Час. – 2010. – № 2.

16. Максимович М. Собр. соч. / М. Максимович. – Т. 1. – К., 1876.

17. Маланюк Є. Гоголь – Гоголь // Маланюк Є. Книга спостережень. Статті про літературу / Є. Маланюк. – К., 1997.

18. Мандельштам И. О характере гоголевского стиля. Глава из истории русского литературного языка / И. Мандельштам. – Гельсингфорс, 1902.

19. Назаренко М. Сокращенный рай. Украина между Гоголем и Шевченко [Электронный ресурс] / М. Назаренко // Новый мир. – 2009. – № 7 // Р. д. – http://magazines.ru/novyi_mir/2009/7/na_13.html

20. Подрига В. Українська російськомовна проза кінця XVIII – першої половини XIX ст. / Автореф. дисертації <...> канд. філолог. наук / В. Подрига. – К., 2008.

21. Потебня А. Эстетика и поэтика / А. Потебня. – Москва, 1976.

22. Пчілка Олена. Переклади з Н. Гоголя / Олена Пчілка. – К., 1882.

23. Розсоха А. Миргородщина козацька і гоголівська. – Миргород, 2009.



24. Савицкий П. Географические особенности России / П. Савицкий. – Прага, 1927.

25. Славутич Яр. Чого Микола Гоголь писав російською мовою / Яр Славутич // Микола Гоголь і світова культура (Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 185-річчю з дня народження письменника). – Київ-Ніжин, 1994.

26. Тома А. Микола Гоголь / А. Тома. – Х., 2009.

27. Феденко П. Дмитро Чижевський (4 квітня 1894 – 18 квітня 1977) (Спомин про життя і наукову діяльність) / П. Феденко // Чижевський Д. Українське літературне бароко. Дод. – К., 2003.

28. Франко І. Карпаторуське письменство. XVII–XVIII вв. // Франко І. Збір. творів: У 50 т. / І. Франко. – Т. 32. – К., 1981.

29. Царынный А. Мысли Малороссиянина, по прочтении Повестей Пасичника Рудого-Панька... / А. Царынный // “Сын отечества” и “Северный архив”. – 1832. – Т. XXV. – № 1.

30. Шевченко Т. [Передмова до нездійсненого видання “Кобзаря”] // Шевченко Т. Повне збір. творів: У 12 т. / Т. Г. Шевченко. – Т. 5. – К., 2003.

31. Шевчук В. Втрачене сонце України, або Микола Гоголь як український письменник / В. Шевчук // Гоголь М. Програмні твори. Хрестоматія І. – К., 2000.

32. Шелухин С. Гоголь и малорусское общество / С. Шелухин // Сборник, изданный Императорским Новороссийским университетом по случаю столетия со дня рождения Н. В. Гоголя. – Одесса, 1909.